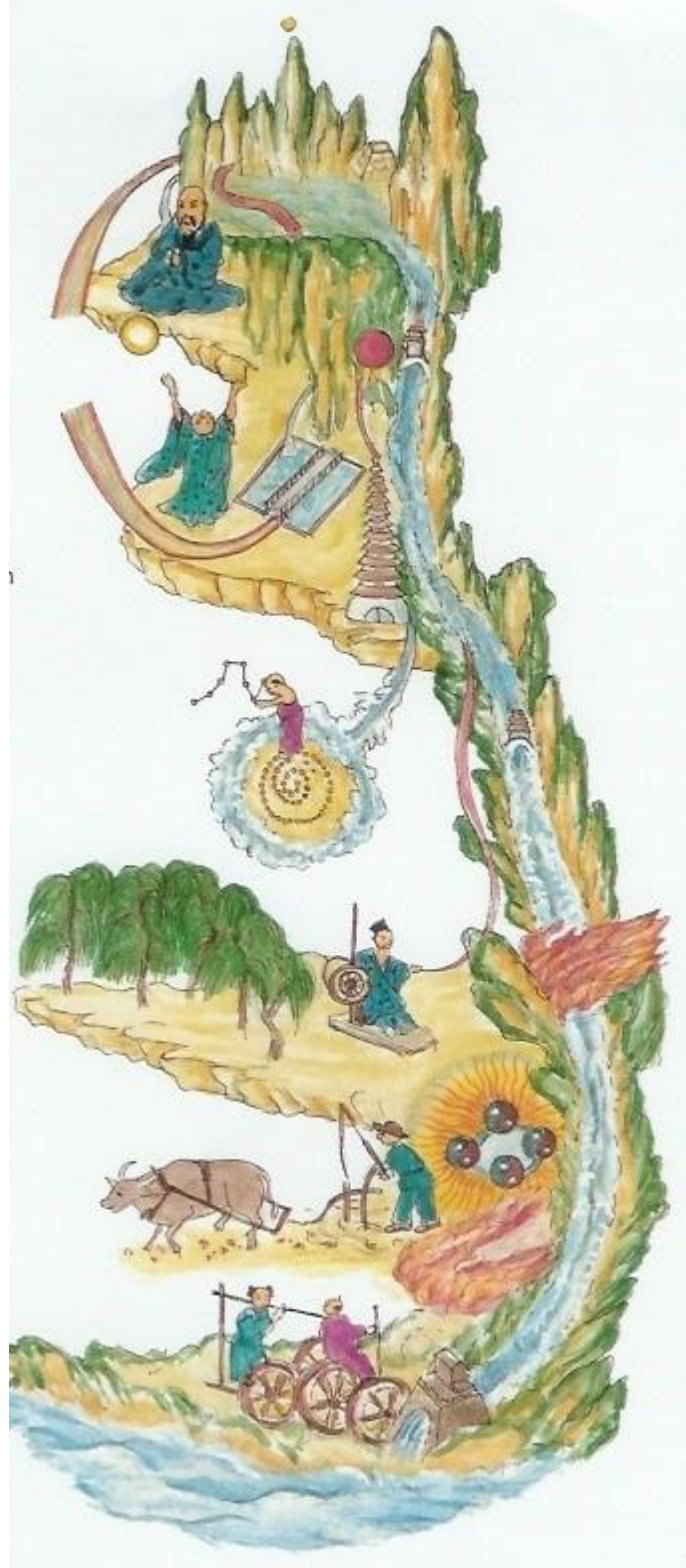

De Tao van de Landbouw

I. De Vraagstelling

Figuur:

Het Innerlijke Landschap als het Taoistisch Lichaam.

Carl Hermann Hempen. DTV-Atlas Akupunktur, Tafeln und Texte. Deutsche Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, 1999. München (p.18)

Inhoud

1. Inleiding.....	4
1.1. De vraagstelling.....	4
1.2. Oplossingsrichtingen	6
1.2.1 De wetenschap	6
1.2.2 Twee maatschappelijke stromingen	7
1.3 Terreinafbakening	9
1.3.1 Het begrip overheersing.....	9
1.3.2 Overheersingtheorieën	12
1.4 De theorie van Brown.....	19

1. Inleiding

Dit inleidende hoofdstuk bestaat uit vier delen:

1. De formulering van de vraagstelling.
2. De bespreking van stromingen, die een oplossingsrichting aangeven.
3. De terreinafbakening via een toelichting op het begrip overheersing en een korte oriëntatie in de verklaring van de overheersing vanuit de natuurwetenschap en geesteswetenschap.
4. De theorie van Norman O. Brown.

Het besef begint door te dringen, dat er iets fout is met de natuurbenadering van de westerse wereld. Roofbouw, kortzichtig utilisme en milieuverontreiniging worden afgewezen. Zelfs werkt men al geruime tijd met 'natuureducatie', 'milieubewustwording' etcetera.

Dit essay handelt niet over dit soort mentaliteitsverandering en meningsvorming. Het handelt wel over hetzelfde onderwerp, maar wij stellen dat het een veel fundamenteeler probleem is dat daarom veel radicaler en diepgaander moet worden aangepakt dan thans het geval is.

Dit essay beweert dat de natuurhouding reeds drie eeuwen geleden de verkeerde weg is ingeslagen en dat er een fundamentele verandering nodig is om tot een nieuwe natuurhouding te komen, en dat is een verandering van grondhouding en paradigma. Dat vereist een nieuwe visie die vrijwel alle terreinen van het leven doordringt: de opvoeding, de wetenschap, de religie, de landbouw, de industrie, het huishouden, etcetera.

Het dualistisch denken heeft vanaf de 17de eeuw al deze terreinen doordrongen en daarom zullen dezelfde terreinen bij een verandering van dat denken moeten mee veranderen.

1.1. De vraagstelling

Deze generatie van de mensheid beleeft een keerpunt in het denken over rechtvaardigheid. Voorheen kon men zich nog beperken tot de positieverbetering van sociaal-economisch achtergestelden. Technisch-economisch was er een oplossing denkbaar voor honger en armoede. Deze generatie ziet zich echter geconfronteerd met het probleem, dat gevoel voor rechtvaardigheid, politieke wil en techniek niet meer voldoende zijn voor de positieverbetering van de achtergestelden. De natuurlijke beperkingen van de aarde vereisen ook een nieuwe benadering voor de sociale rechtvaardigheid. Het is niet langer mogelijk dat iedere wereldbewoner de levensstijl en het consumptiepatroon van de (rijke) westerling overneemt.

Gelijkberechtiging zal een herverdeling van de beperkte natuurlijke hulpbronnen met zich meebrengen en dat betekent een reductie van het westers consumptiepatroon.

Thans geldt voor de wereld als geheel wat Mahatma Gandhi in 1947 India voorhield:

“Er is genoeg voor ieders behoeften(needs) maar niet voor ieders begeerten(greeds)”.

De natuurlijke beperking van de aarde dwingt ons tot een bezinning op ons behoeftepatroon omdat onze overbodige begeerte van de luxe de verwezenlijking van de authentieke basisbehoefte elders en later verhindert. Meer dan ooit is het vraagstuk van ontwikkeling en gelijkberechtiging een zaak van iedereen en overal geworden.

Een herbezinning op onze behoeften betekent veel meer dan de vraag " 'Wat eten we en wat kopen we?". Het vereist een fundamentele bezinning op onze houding tegenover de natuur, de medemens en niet in de laatste plaats een bezinning op onze persoonlijke levensdoelen.

De vraagstelling beperkt zich niet langer tot het uiterlijk overheersingsgedrag, ook de zélfbeheersing maakt vanaf nu deel uit van het overheersingsvraagstuk.

We spreken daarom liever niet over het probleem van het overheersingsgedrag maar over de overheersende 'grondhouding' van de mens. We zullen verderop - in de psychologie - meerdere redenen aantreffen, die onze voorkeur voor 'grondhouding' verklaren.

Jung gebruikt in zijn psychologie het woord intuïtie en veel van zijn volgelingen hanteren het begrip 'intuïtieve grondhouding'¹. Omdat ik het voorvoegsel 'grond' zowel in psychologische als natuurlijke zin wil gebruiken kies ik voor het begrip grondhouding. Ook om het misverstand te vermijden dat het hier zou gaan om intuïtie in de zin van een spontaan gevoel.

De vraagstelling lijkt dan te kunnen worden samengevat in de formulering:

Hoe kunnen we de overheersende grondhouding van de mens veranderen?

Met deze vraagstelling gaan we in dit essay van start. In de loop van het verhaal blijkt zich echter geleidelijk een merkwaardige omslag te voltrekken.

Aanvankelijk is het doel de overheersing te verminderen en het middel daartoe is de verandering van grondhouding. Later wordt het veranderingsproces als zodanig een doel en blijkt de vermindering van de overheersing slechts één van de meerdere resultaten daarvan.

De verandering van grondhouding voert ons namelijk naar een transformatieproces dat wezenlijk lijkt voor de levensvervulling van ieder mens. Het afrekenen met de overheersingneiging is dan nog 'slechts' een onderdeel of bijproduct van deze hogere universele levensdoelen.

We komen hierdoor op het terrein van de levensbeschouwing en de kosmologie. Het ziet er naar uit dat zonder een beroep op deze omvattende kennisterreinen geen bevredigend antwoord op het overheersingsvraagstuk is te vinden.

De vraagstelling dwingt ons eenvoudigweg tot een fundamentele bezinning op de uitgangspunten van onze ideologie en cultuur.

Deze verbreding van onze beschouwing voert ons naar onvermoede terreinen van de wetenschap en stelt ons voor het probleem hoe de uiteenlopende visies van de verschillende disciplines met elkaar in verband te brengen.

Het blijkt niet alleen moeilijk de verschillende specialismen op één noemer te brengen, ook de taakverdeling binnen de wetenschap en de wetenschappelijke methode als zodanig blijken een bijdrage aan de continuering van de overheersing te leveren. De bestaande gangbare wetenschap is dus structureel gehandicapt voor het oplossen van het overheersingsvraagstuk. We maken daarom noodgedwongen gebruik van enkele visies van maatschappelijke stromingen die niet direct tot de gangbare wetenschap behoren.

¹ Jung.V.W.I. 230;262

1.2. Oplossingsrichtingen

Er zijn verschillende stromingen die op zoek zijn naar verklaringen en oplossingen voor het overheersingsvraagstuk. Om redenen, die hieronder ter sprake komen, kunnen we ons echter niet beperken tot de wetenschap.

Omdat de wetenschap thans niet in staat mag worden geacht een afdoende verklaring van de overheersing te bieden, gaan we in de volgende hoofdstukken uitvoerig in op twee maatschappelijke stromingen die zich expliciet richten op het veranderingsproces van de menselijke grondhouding.

De aard van de vraagstelling brengt met zich mee dat de wetenschap tegenover dit onderwerp een ambivalente positie inneemt. Enerzijds richten meerdere disciplines zich op de verklaring en oplossing van het vraagstuk; anderzijds is er sprake van methodologische zelfkritiek, die betwijfelt of de gangbare wetenschap in staat zal zijn van binnenuit tot adequate heroriëntatie te komen. Deze twijfels aan de endogene zelfverandering van de wetenschap komen we met name tegen in de maatschappelijke stromingen die we hier behandelen: het ecofeminisme en de natuurmystiek.

1.2.1 De wetenschap

In de methodologie maakt men doorgaans onderscheid in twee fasen van wetenschappelijk onderzoek. De eerste fase noemt men de heuristische fase en ook wel de ontdekkingsfase (context of discovery). De tweede fase is de wetenschappelijke of empirische fase (context of justification). In de eerste fase gaat het vooral om de identificatie van de probleemstelling en de formulering van de relaties of hypothesen. In de tweede fase gaat het om de toetsing van de hypothesen met behulp van empirisch feitenmateriaal.

Hoewel de twee fasen in de praktijk chronologisch moeilijk van elkaar zijn te scheiden, stellen veel wetenschappers, met name in de natuurwetenschap, dat alleen de feitelijke toetsingsfase tot het wetenschappelijke onderzoek behoort te worden gerekend. De heuristiek is in dat geval een vóórwetenschappelijke fase, die zich onttrekt aan de wetenschappelijke criteria van het (natuur)wetenschappelijk onderzoek.

De ervaring van het meeste wetenschappelijk onderzoek wijst niettemin uit dat heuristiek en empirische toetsing veelal synchroon in plaats van chronologisch verlopen, zodat beide fasen wezenlijk onderdeel van het wetenschappelijk werk zijn.

Hoe zeer dit laatste ook juist moge zijn het blijft een feit dat in de schriftelijke onderzoekverslagen van de natuurwetenschap weinig is terug te vinden over de achtergronden en het ontdekken van de vraagstelling en onderzoekshypothesen. Het verslag volstaat doorgaans met de 'justification' van een verband aan de hand van empirische feiten of waarnemingen. Het is dus moeilijk te zeggen waar of wanneer een onderzoek wetenschap begint te zijn; niet iedereen plaatst zich ten aanzien van de kwalificatie der fasen op hetzelfde standpunt.

Ik heb het onderscheid in de twee fasen hier opgenomen om duidelijk te maken dat de eerste drie hoofdstukken vooral van heuristische aard zijn en de daarop volgende twee hoofdstukken van meer wetenschappelijke signatuur.

We besteden in dit essay dus relatief veel ruimte aan heuristische beschouwingen. Via deze 'leer van het vinden' proberen we inzicht te krijgen in de complexe moeilijk grijpbare problematiek van de overheersing.

De complexiteit en ongrijpbaarheid van de overheersingproblematiek zijn echter niet de enige redenen om uitvoerig op de heuristiek in te gaan.

De belangrijkste reden is misschien nog wel dat de natuurwetenschap steeds vaker als de hoofdschuldige of als de belangrijkste oorzaak van de toenemende overheersing wordt aangewezen. We komen later nog uitvoerig op dit soort analyses terug, maar waar het hier om gaat is vooral de opvatting dat de natuurwetenschap vanwege haar methodologische uitgangspunten impliciet een structurele neiging in zich zou hebben tot het voortbrengen van kennis en technologie die de overheersing op gang houdt of zelfs versterkt. De grondslag van dit kenmerk zou gelegd zijn door het geest-materie dualisme van Descartes in de 17de eeuw. De dualistische natuurwetenschap zou de intrinsieke eigenschap bezitten een natuuroverheersende technologie voort te brengen. De consequenties van deze eigenschap zijn vooral de laatste decennia een groot probleem geworden en juist daarom is men zich eerst nu op de methodologische uitgangspunten gaan bezinnen.

Gesteld dat het voortbrengen van overheersingstechnologie eigen is aan de natuurwetenschappelijke methode waarom, zo zal men zich afvragen, wordt dan niet het nodige aan deze methode veranderd. Ook deze vraag is niet gemakkelijk te beantwoorden. Er bestaan gerede twijfels over het vermogen tot endogene zelfcorrectie in het wetenschapsbedrijf. Deze twijfels worden sterk gevoed door een gezaghebbende studie van Kuhn over: 'de structuur van wetenschappelijke revoluties'.

Aan de hand van belangrijke historische omwentelingen in de wetenschap laat Kuhn zien dat de veranderingskrachten niet van binnenuit, maar van buitenaf komen.. Een gangbaar wetenschapsparadigma blijkt de structurele neiging te hebben zichzelf te bevestigen en voort te planten.

Dit gegeven zou betekenen dat het cartesiaans overheersingsparadigma niet in staat mag worden geacht zich van binnenuit in een bevredigende richting te corrigeren.

Deze twijfel aan het vermogen zich van binnenuit bij te sturen legt een extra nadruk op de heuristische diagnose van de overheersing en tevens vraagt het om een aanpak, die ruimer is dan de kaders, die de gangbare wetenschap aangeeft.

1.2.2 Twee maatschappelijke stromingen

Nu het duidelijk is dat we niet met de wetenschap als invalshoek voor de problemdiagnose kunnen volstaan richten we ons op de keuze van de andere invalshoek. Die tweede invalshoek omvat de natuurmystiek en het ecofeminisme.

De natuurmystiek is een stroming van mystici die de individuele godservaring steeds in verband brengt met het persoonlijke natuurcontact.

Het ecofeminisme is een betrekkelijk jonge feministische stroming die de opwaardering van het vrouwelijke in de mens en in de samenleving in verband brengt met een nieuwe omgang met de natuur.

De twee stromingen hebben met elkaar gemeen dat ze zich richten op de integratie van de geestelijke en natuurlijke aspecten en in beide gevallen uitkomen op een oplossing die veel lijkt op wat wij hiervoor de verandering van grondhouding hebben genoemd.

De verweving van de menselijke met de natuurlijke problematiek brengt uiteraard met zich mee dat beide stromingen kritisch staan tegenover het geest-materie dualisme en bijgevolg kritisch tegenover de gangbare wetenschapsbeoefening. In de volgende hoofdstukken zullen we nagaan in hoeverre de kritische analyses van de natuurmystiek en het ecofeminisme perspectief bieden voor een wetenschapsbeoefening die zich minder aan overheersing schuldig maakt dan de thans gangbare wetenschap.

Daarbij zullen we aanknopingspunten vinden voor een veranderingsproces van grondhouding dat weliswaar weinig aansluit bij de gangbare wetenschap maar dat wel interessante overeenkomsten laat zien met de ontwikkelingen in de 'nieuwe natuurwetenschap', de chaosfysica en het procesdenken.

Onder de nieuwe wetenschap verstaan we betrekkelijk recente stromingen in het onderzoek die het dualistisch overheersingparadigma niet langer als een vaststaand gegeven willen accepteren.

In aanvulling op wat we hiervoor over Kuhn gezegd hebben moeten we dus wel degelijk melding maken van methodologische zelfkritiek binnen de wetenschap.

In de hoofdstukken vier en vijf gaan we uitvoerig op deze nieuwe wetenschap in en we zullen in hoofdstuk vijf concluderen dat de nieuwe natuurinzichten in menig opzicht goed aansluiten bij de kritische analyses en oplossingsrichtingen van de natuurmystiek en het ecofeminisme.

In de laatste hoofdstukken zullen we proberen de benaderingen van de nieuwe wetenschap en de maatschappelijke stromingen tot een synthese te brengen. Daarbij maken we dankbaar gebruik van een historische synthese, namelijk het oude verbond tussen levensbeschouwing en wetenschap. Dat bestond (bestaat) in de alchemie en in het Taoïsme.

1.3 Terreinafbakening

De afbakening van ons onderwerp is bijzonder moeilijk omdat het met zoveel verschillende terreinen te maken heeft. En bovendien bestaan er grote verschillen van visie en kennis op die verschillende terreinen. Ook is de relatief grote nadruk die wij leggen op de heuristische benadering enigszins in strijd met een terreinafbakening vooraf. Tot op zekere hoogte is de heuristische fase zelf een vorm van terreinafbakening.

Ondanks deze relativering willen we toch vooraf de betekenis en herkomst van het begrip overheersing duidelijk maken, zodat er geen misverstanden ontstaan over het feitelijke onderwerp van dit essay.

Voor de betekenis van het begrip maken we gebruik van Hegels begrip Herrschaft en de relatie 'meester-slaaf'.

Ten aanzien van de toepassing van het begrip op de actuele problemen maken we gebruik van betrekkelijk recente theorieën in de wetenschap. Vooral het werk van Marcuse en de opvattingen van Norman.O. Brown blijken zich voor onze doelstelling te lenen.

1.3.1 Het begrip overheersing

Met het begrip overheersing proberen we een aantal belangrijke problemen op één noemer te brengen in de hoop later tot de gemeenschappelijke kern en de oorzaak van deze problemen te kunnen doordringen.

Over-'heer'-sing is afgeleid van 'heer'. Heer zijn slaat altijd op een relatie tussen twee; enerzijds de heer en anderzijds de ondergeschikte. De relatie is dus hiërarchisch bedoeld.

In de filosofie maakt men veelal gebruik van Hegels uitleg van de relatie meester-slaaf om de essentie van de overheersing duidelijk te maken.²

Hegel verstaat onder overheersing de 'Herrschaft' van de meester over zijn slaaf. Het meest wezenlijke kenmerk van deze Herrschaft is de onteigening van de persoonlijke identiteit van de slaaf. Door de slaaf van zijn identiteit te beroven wordt hij van een subject tot een object gedegradeerd. Een object bezit geen waarde voor zichzelf maar ontleent zijn waarde aan een subject. De slaaf ontleent, na het verlies van zijn vrijheid en de beroving van zijn identiteit, zijn waarde alleen nog maar aan zijn meester. De meester bepaalt de prijs van zijn werk en zelfs van zijn hele persoon. De waarde van de slaaf is daardoor werktuiglijk of instrumenteel geworden. De eigenwaarde wordt immers niet gerespecteerd en de andere waarde is de marktwaarde van zijn arbeid. De slaaf wordt dan niet meer als een mens maar als een werktuig benaderd. Hegel spreekt daarom niet alleen over de Objectivering maar ook over de Verdinglichung van de slaaf. In de slavernij maakt de meester de slaven tot objecten of dingen, ze bestaan niet voor zichzelf maar alleen voor hem.

Hoewel de betekenis van het begrip overheersing bij Hegel van toepassing is op menselijke relaties kunnen we het begrip ook goed gebruiken in andere³ relaties, zoals de relatie mens-natuur.

Daarmee kunnen we aansluiten bij het eerder genoemde dualisme van Descartes.

² C.Gould, 176; Balbus, 12.

³ Brown,129.

Het dualisme van Descartes, de grondslag van onze moderne natuurwetenschap, maakt een streng onderscheid tussen geest en materie en ontleent daaraan het onderscheid subject-object, ook legt het daarmee de basis voor de gangbare relatie mens-natuur. Door geest en materie tegenover elkaar te stellen wordt de materie beroofd van zijn innerlijke eigenwaarde, bewustzijn of ziel. De ontzielde materie is bijgevolg niet meer dan dode stof, die nog slechts waarde bezit voor zover een bezielde of geesthoudend subject er van buitenaf waarde aan toekent.

Voor een goed begrip van de positie van het kennend subject, in de Kantiaanse zin, blikken we even terug in de geschiedenis.

Tot de zestiende eeuw hield men bij voorkeur vast aan de klassieke twee-eenheid van Aristoteles die 'materia' en 'forma' als uitgangspunt nam. Voor de natuurfilosofie van die tijd, van zuivere fysica los van de wijsbegeerte was nog nauwelijks sprake, gold dat materie slechts bestaanbaar en voorstelbaar was in een of andere vorm en bijgevolg werd die vorm een aanknopingspunt voor alles wat later aan de geest of ziel werd toegedicht ⁴.

Met Galilei, Descartes en Newton, dus ten tijde van de opkomst van de moderne natuurwetenschap viel men voor de definitie van de materie terug op het klassiek Griekse begrip 'atomos'. De 'forma' van Aristoteles verloor hierdoor zijn belangrijkste bestaansgrond zodat de gerelateerde eigenschappen van geest en ziel een nieuw onderkomen moesten krijgen. Dit werd geregeld in het dualisme van Descartes. Volgens hem zetelde de ziel in de pijnappelklier maar had voor haar bestaan geen 'materia' nodig. De geest kreeg bovendien een exclusief menselijk karakter. Bood de 'forma' nog de gelegenheid ook alle niet menselijke organismen een of andere geest of subjectidentiteit toe te kennen, met de cartesiaanse omwenteling werden alle niet menselijke organismen als het ware ontzield.

Kant baseerde zijn kenleer op dit gegeven en reserveerde het kennend subject voor de menselijke hersenen.

Tot de invoering van het cartesians dualisme werd de materie en de natuur bij voorkeur benaderd als een organisme met een eigen intrinsieke waarde die, al naar gelang de ontwikkelingsgraad van het organisme, door de mens werd gerespecteerd. De toepassing van het dualisme heeft het organismisch denken over de natuur naar de achtergrond gedrongen en het mechanistisch natuurdenken daarvoor in de plaats gesteld.

Deze 'mechanisering van het wereldbeeld' ⁵ lijkt in veel opzichten op wat Hegel de objectivering en 'Verdinglichung' heeft genoemd.

Het dualisme reserveert de ziel, het bewustzijn (en dus ook de vrije wil en individuele identiteit) voor de mens en ontkent het bestaan van iets dergelijks in andere organismen. Door deze ontzieling, ook vaak ontheiliging genoemd, van de natuur begint de opvatting te groeien dat de natuur buiten de mens geen eigenwaarde bezit en dus behandeld kan worden als een object of als een ding. Steeds meer gaat men de natuur als grondstof voor menselijke behoeftebevrediging beschouwen. Zonder eigenwaarde bezit de natuur immers, net als de slaaf, alleen een instrumentele waarde, die wordt ontleend aan haar exploitant, de mens.

⁴ In de huidige AI engineering is men overigens ook vaak van mening dat de structuren en patronen van neuronen en schakelingen als zodanig dragers van eigenschappen zijn ongeacht het materiaal van het substraat waaruit die schakeling bestaat. Zodra de siliciumchips dezelfde eigenschappen hebben als de koolstofchips zou Aristoteles' idee van de 'forma' een renaissance kunnen beleven. Hoewel de hersencode nog niet onsloten is, is er reden te over de koppeling van structureigenschap en bewustzijn serieus te nemen.

⁵ Dijksterhuis, ex passim.

We kunnen de ontwikkeling van deze antropocentrisch utilistische natuurhouding ook waarnemen in wat men noemt het gebruik van de 'natuurmetaforen'.

Vóór de invoering van het dualisme werd de natuur benaderd als een levend organisme; later veranderde de organismemetafoor in die van een werktuig of instrument. Bijvoorbeeld de metafoor van de klok is in de natuurwetenschap gebruikelijk.

In de overgang van een organistische naar een mechanistische metafoor drukt zich de tendens uit van een toenemende natuuroverheersing door de mens. Steeds meer wordt de natuur een slaaf van de mens, een slaaf zonder identiteit, zonder eigen rechten en zonder eigenwaarde.

De laatste decennia heeft deze Herrschaft-natuurhouding een gevaarlijke omvang aangenomen, zodat men zich in bepaalde kringen bezorgd ging afvragen of de dualistische relatie mens-natuur niet te ver is doorgevoerd. In dit essay kijken we vanuit deze bezorgdheid naar de ontwikkelingen in de nieuwe wetenschap en vragen ons af in hoeverre deze inzichten tot een herstel van de organistische natuurvisie kunnen leiden. We maken daarbij gebruik van de 'evolutietheorie' van Teilhard de Chardin en de organistische procesfilosofie van Whitehead.

In deze benadering zal gaandeweg blijken dat de opvatting aangaande het menselijk lichaam een belangrijke plaats inneemt.

Dit begint reeds bij verschillende theorieën, waarin naast de sociale overheersing en natuuroverheersing nog een derde vorm voorkomt en wel de 'zelfoverheersing'. Deze zelfoverheersing blijkt in psychologische theorieën een belangrijke verklarende factor te zijn voor het uitwendig overheersinggedrag van de mens.

Zoals gezegd moeten we die overheersing in een nieuw licht bezien vanwege de natuurlijke grenzen die aan onze behoeftebevrediging gaan worden opgelegd. Daarbij stelt zich uiteraard de vraag naar het verschil tussen kunstmatige- versus wezenlijk noodzakelijke behoeftebevrediging. De eerste vraag is dan welke de basisbehoeften zijn voor een goede lichamelijke gezondheid. De visie op ons eigen lichaam verdient derhalve een kritische analyse.

We komen nog meerdere keren uitvoerig op deze kwestie terug, zodat we hier met een enkel fundamenteel aspect kunnen volstaan. Dat aspect houdt verband met de dualistische benadering en de vervreemding van subject-object.

Hoe vreemd dit op het eerste gezicht ook moge lijken, toch is het zo dat de cartesiaanse geest-materie scheiding in feite tot binnen de mens is doorgedrongen. Descartes stelde namelijk dat het lichaam niets anders is dan een werktuig van de geest of de ziel. De ziel verblijft in het lichaam, maar kan na de dood een zelfstandig lichaamloos leven leiden. Het lichaam daarentegen is zonder ziel levenloos en gaat geheel tot ontbinding over.

De mechanisering van het menselijk lichaam heeft grote consequenties gehad voor de natuurwetenschap en uiteraard in het bijzonder voor de biologie en de geneeskunde. Door de radicale scheiding van lichaam en geest is de psychosomatische benadering in de geneeskunde vrijwel niet tot ontwikkeling gekomen. De klinisch psycholoog hoeft voor zijn 'geestelijke' beroepsuitoefening niets van biologie te weten en omgekeerd werken veel medisch-biologen met een gemechaniseerd mensbeeld i.e. een fysiologisch-somatische mens zonder geestelijk leven. Deze mechanisering van het lichaam blijkt in de wetenschappelijke literatuur te beginnen met het boek *De Humani Corporis Fabrica* van A. Vasalis. Deze studie verscheen in 1543, hetzelfde jaar, waarin Copernicus' hoofdwerk *'De Revolutionibus Orbium Coelestium'* verscheen.⁶ Daarmee doet zich het opvallende feit voor, dat de hoofdwerken voor de mechanisering van de innerlijke menselijke natuur

⁶ Hellemans, Bunch. *Timetables of Science*. p.108 - 109.

en de uiterlijke omgevingsnatuur ónafhankelijk, namelijk in België en in Polen, maar toch tegelijkertijd zijn verschenen.

De mechanisering van het lichaam is typerend voor de inwendige vervreemding tussen lichaam en geest binnen de mens. Het gevolg hiervan is dat het menselijk bewustzijn steeds meer afstand gaat nemen van zijn lichamelijk functioneren. De distantie van geest en lichaam heeft een innerlijke gespletenheid opgeroepen die ons thans even vanzelfsprekend lijkt als de tegenstelling mens-natuur. Opvoeding en onderwijs hebben ons zo vertrouwd gemaakt met de dualistische principes dat we er doorgaans pas mee geconfronteerd worden als we onze natuurfilosofie gaan vergelijken met die van andere culturen.

We zullen deze kennis van andere culturen gaan gebruiken om o.a. een beter inzicht te krijgen in de psychologische en filosofische theorieën die beweren dat er een rechtstreeks verband bestaat tussen de zelfoverheersing en de natuuroverheersing.

Eerst moeten we echter ingaan op de inhoud van deze theorieën.

1.3.2 Overheersingtheorieën

De wetenschap komt weliswaar tot het besef dat het probleem overheersing veel aandacht verdient, maar zij is bij lange na niet in staat tot een eensgezinde analyse van het vraagstuk. Enkele redenen daarvoor hebben we al genoemd: de structurele blokkade van het dualistische paradigma, de versnippering van de specialistisch gefragmenteerde kennis en vooral de onverenigbaarheid van de specialistische disciplines.

Ik probeer dit probleem te ondervangen door hier de verschillende benaderingen onder de éne noemer van 'overheersing' te brengen en vervolgens deze overheersing te verklaren vanuit de wijze van wetenschapsbeoefening.

We gaan er vanuit dat de drie vormen van overheersing: zelfoverheersing, mensoverheersing en natuuroverheersing in onderling verband staan en in die relatie moeten worden onderzocht.

Alle overheersing heeft direct of indirect te maken met het dualisme. Daarin ligt de basis voor de gespletenheid van mens en natuur en van geest en lichaam. Het dualisme heeft gescheiden wat tot dan onverbrekkelijk één was. Door de scheiding ontstond de mogelijkheid de delen, lichaam en geest, hiërarchisch ten opzichte van elkaar te plaatsen en dat is gebeurd. De geest kon het lichaam gaan overheersen. De onderwerping van lichaam en natuur is vergelijkbaar met de identiteitsroof in de relatie meester-slaaf. Het is opvallend, dat dit kenmerk van de overheersingrelatie in de meeste beschouwingen, vaak overigens slechts in bedekte termen, terugkeert.

Het lijkt erop dat er steeds twee aspecten in de overheersing meespelen: enerzijds het paradigma van de dualistische scheiding en anderzijds de krachten die de gescheiden helften vanuit een nevenschikkende in een hiërarchische positie ten opzichte van elkaar brengen. Deze scheidingskrachten proberen we op één noemer te brengen in wat wij de overheersende grondhouding hebben genoemd. We zullen dit begrip grondhouding in de verschillende theorieën onder verschillende benamingen aantreffen.

De twee aspecten van de overheersing, het paradigma en de grondhouding, worden hieronder inleidend besproken en komen in latere hoofdstukken uitvoeriger aan de orde.

Paradigma

De paradigmatische kwestie leeft vooral in de natuurwetenschap omdat ze verbonden is met de verklaring van de technologische overheersing over de natuur. De moderne technologie is tot zoveel

in staat dat ze een bedreiging voor de natuur is geworden. Het instrument om de natuur te beheersen blijkt zichzelf steeds aan beheersing te onttrekken. De technologie blijkt géén goed mechanisme te bezitten van endogene zelfcorrectie. Gevaarlijke ontwikkelingen zijn moeilijk te stoppen en als ze al gestopt worden is dat zeker niet vanuit de natuurwetenschap.

De koerscorrecties op de technologische ontwikkeling komen vaak van buitenaf en dat kan ook moeilijk anders, want het dualisme van geest en materie heeft ook gezorgd voor een scheiding van ethiek en techniek.

Wetenschapshistorische en filosofische studies hebben aan dit aspect de laatste tijd veel aandacht besteed. Veelal zijn deze studies van mening, dat de ontzieling van de materie en de natuur samen gingen met de opvatting dat het hele terrein van normen en waarden het alleenvertoningsrecht van de geest is. Daardoor was de ethiek een onderdeel van de geesteswetenschap en raakte steeds verder verwijderd van de techniek die tot de natuurwetenschap behoort. Uit de aard van het paradigmaverschil tussen deze twee hoofdterreinen van de wetenschap konden de natuurwetenschap en techniek zich veel sneller ontwikkelen dan de geesteswetenschap en de ethiek. De geschiedenis laat dan ook zien, dat de techniek een groeiende voorsprong krijgt op de ethiek zodat de laatste steeds verder achter de feiten van de technologische ontwikkeling aanloopt. Men hoeft slechts te kijken naar de nucleaire- en biotechnologie om vast te stellen dat de ethische reflectie pas op gang komt, nadat de nieuwe technologie reeds op (grote) schaal is ingevoerd. Zo gemakkelijk als is in te zien waaróm men zich gaat afvragen hoe ethiek en techniek bij elkaar kunnen worden gebracht, zo moeilijk is het zich voor te stellen hóe die toenadering of vereniging kan plaatsgrijpen. Sedert het werk van Kant is het dualisme uitgegroeid tot wat men het 'twee-werelden-model' noemt en dit model is inmiddels een diep ingesleten traditie die zowel in de geesteswetenschap als in de natuurwetenschap zwaar verankerd is.

We zullen verderop echter zien dat dit robuuste monument inmiddels vanuit de nieuwe natuurwetenschap wordt ondergraven. Tevens leveren organistische denkers een filosofische en theologische bijdrage, die ook tot een alternatief voor het kantiaans-cartesiaans paradigma zou kunnen leiden.

De correctie van de ethiek op de technische ontwikkeling is misschien geen vanzelfsprekende noodzaak. Waarom immers, zo kan men zich afvragen, zou de technologie de neiging hebben natuuroverheersend te worden.

Ook aan deze vraag heeft de theorievorming veel aandacht geschonken.

De eenvoudigste manier om het verband tussen paradigma en natuuroverheersing aan te geven baseert zich op de methodologische kenmerken van het reductionisme en determinisme.

Het reductionisme is een benadering in de natuurwetenschap die ook wel de atomistische of nucleaire visie heet. Deze visie houdt in dat men consequent gebruik maakt van slechts één bepaalde verklaringsrichting en wel de richting gaande van de microsfeer naar de macrosfeer. Dit betekent dat het natuurwetenschappelijk onderzoek alle wetenschappelijke verklaringen voor natuurverschijnselen uiteindelijk terugbrengt, 'reduceert', tot gedragingen van atomen en elementaire deeltjes. Het reductionisme stelt zich dus axiomatisch op het standpunt dat het gedrag van elementaire deeltjes de enige afdoende en volledige verklaring kan zijn van de natuurverschijnselen.

Omkering van de verklaringsrichting zou betekenen dat men ook invloeden en wetten aanneemt die vanuit de macrosfeer invloed uitoefenen op de microsfeer. Deze omkering van de gangbare

reductionistische verklaringsrichting wordt vaak 'holistisch' genoemd en speelt een belangrijke rol in de kringen van de nieuwe natuurwetenschap. We komen daarop nog terug.

Het reductionisme zou geen duidelijke noodzakelijke overheersingneiging hebben als deze richting van het verklaren niet ook nog gekoppeld was aan de aard van het verklaren. Met deze aard van het verklaren bedoelen we hier het determinisme. Het determinisme, ook wel het causaliteitsprincipe genoemd, stelt dat de natuurverschijnselen kunnen worden opgeroepen door aan voorwaardelijke omstandigheden of oorzaken te voldoen. Het determinisme brengt derhalve met zich mee dat de mens door het manipuleren van de oorzakelijke omstandigheden natuurprocessen naar zijn hand kan zetten. Zonder een vast geloof in het determinisme zou de mens de natuurwetenschappelijke inzichten niet in technologie hebben omgezet. In de technologie treffen we de technieken aan met behulp waarvan de mens de natuur naar zijn hand zet. Determinisme betekent dat menselijk ingrijpen de natuurverschijnselen kan determineren. Dit 'determineren' betekent het dwingend afroepen van gevolgen door het scheppen van de vereiste oorzaken. De oorzaak-gevolg relatie kan alleen dan deterministisch zijn indien men ervan uitgaat dat de natuur niet over een of andere vrije wilsuiting beschikt waarbinnen wordt 'besloten' hoe er op de door de mens gecreëerde omstandigheden gereageerd zal worden.

Het determinisme sluit dus direct aan bij de cartesiaanse natuuropvatting, waarin de natuur een dood slaafs mechaniek is dat geen eigen wil, vrijheid of andere eigenwaarde bezit. De cartesiaanse natuur is als een schip zonder stuurman; alleen de mens kan aan het mechaniek richting geven. Tot voor kort nam men aan dat het determinisme de hoeksteen van het natuurwetenschappelijk paradigma was. In het mechanistische wereldbeeld van Newton en Laplace lijken alle verschijnselen zich aan de wetmatigheid van het causaliteitsprincipe te onderwerpen. Er was dan ook lange tijd weinig kritiek op dit principe te horen. Met de komst van Heisenbergs onzekerheidsprincipe is er echter twijfel ontstaan over de universele toepasbaarheid van het determinisme. De laatste decennia is de twijfel nog sterk aangewakkerd door de opkomst van de nieuwe natuurwetenschap. In de chaostheorie van deze laatste stroming wordt onomstotelijk vastgesteld dat het onzekerheidsprincipe op alle niveau's in de natuur werkzaam is en beslist niet alleen op het elementaire niveau waarop Heisenberg werkte. In hoofdstuk vier gaan we uitvoerig op deze nieuwe ontwikkeling in. Tot op heden kunnen we het als gangbaar beschouwen dat de natuurwetenschap met veel succes het determinisme heeft gehanteerd.

Door het determinisme en het reductionisme te combineren wordt ons duidelijk hoe de mens de natuur probeert te beheersen.

Het natuurwetenschappelijk onderzoek graaft steeds dieper in het gedrag van de elementaire deeltjes en probeert via de beïnvloeding op dat primaire niveau reacties op het macroniveau te determineren.

De nucleaire technologie is een goed voorbeeld van dit streven. Op het niveau van de atoomkern wordt door de mens een ingreep gedaan, waardoor een kettingreactie volgt van deterministische oorzaak-gevolg, zodat op het macroniveau van de kernbom of kernreactor het beoogde effect wordt verkregen.

Door zich specifiek te bepalen, en te beperken, tot die natuurwetten en verschijnselen die reductionistisch-deterministisch van aard zijn, heeft de mens zich gespecialiseerd in een natuurwetenschap en technologie, waarmee hij de natuur een bepaald, door hem wenselijk geacht, gedrag kan afdwingen. Door alleen maar de reductionistisch-deterministische verbanden te

onderzoeken beperkt de mens zich tot het verwerven van natuurkennis waarmee hij alle zeggenschap over de natuur krijgt zonder dat de natuur zeggenschap over zichzelf kan behouden. Door die eenzijdige mechanistische natuurbenadering is de gangbare wetenschap alleen maar in staat tot verwerving van kennis, die het vermogen tot natuuroverheersing vergroot. Het dualistisch reductionisme is dus structureel paradigmatisch overheersend.

In de nieuwe wetenschap zullen we een andere natuur leren kennen, die meer organistisch dan mechanistisch genoemd kan worden. In de organistische natuurbenadering blijkt dat er ook processen en verschijnselen zijn, die zich niet door een of andere omgevingsfactor laten determineren. Zelfs de mens blijkt met al zijn beschikbare natuurwetenschap niet in staat om die processen te voorspellen laat staan ze te determineren.

We zullen via de analyse van die soort processen proberen na te gaan waaraan een andere dan overheersende natuurhouding zou moeten voldoen.

In de organistische natuur beschikken de organismen over een eigen vrije wilsruimte, waarin ze beslissen hoe op de veranderde omgevingsfactoren te reageren. Daarmee wordt als het ware de geest of de ziel of de identiteit weer aan de natuur teruggegeven. In die zin is er dus zeker sprake van een fundamentele kritiek op het geest-materie dualisme. Het lijkt er dus op dat de eeuwenlange verwijdering van geest en materie op een historisch keerpunt is gekomen. De geest keert weer terug in de stof; althans wat de nieuwe natuurinzichten betreft.

Of er ook in de geesteswetenschap sprake is van een toenadering tussen de cartesiaanse helften bekijken we in de volgende paragraaf.

Grondhouding

Voorgaande verhandeling over de beperkingen van het reductionistisch-mechanistisch denken zal bij velen de vraag oproepen wat de beweegredenen van de toenmalige wetenschapsbeoefenaren zijn geweest. Waarom immers zou men zich willen beperken tot een methode die vooral overheersende inzichten brengt?

Deze vraag werd in alle hevigheid geactiveerd toen de mensheid in 1945 werd geconfronteerd met de wetenschap over de vernietigingskampen van de Nazi's en de atombommen op Japan. De overheersing van mens en natuur had vormen aangenomen, die een rechtstreekse bedreiging bleken te zijn voor het voortbestaan van mens en natuur. Dit gegeven heeft een blijvende invloed uitgeoefend op het wetenschappelijk denken na 1945. Een diepgaande bezinning op de achtergronden en motieven van de overheersing was er het gevolg van.

De denkers van de Frankfurter Schule, maar ook Arthur Koestler en anderen, die nog ter sprake komen, leggen een direct verband tussen de schokkende feiten in 1945 en hun wetenschappelijk werk na dat jaar van de gruwelijke waarheid.

Koestler ziet als belangrijkste oorzaak van de overheersing het reductionistisch-deterministisch paradigma van de wetenschap.

De Frankfurters en ook Marcuse en Brown richten zich echter op de diepere motieven achter de overheersingdrang en daarmee komen we op het terrein van de grondhouding.

Als het mogelijk zou zijn vooraf een nauwkeurige wetenschappelijke definitie van het begrip grondhouding te geven zou de uitvoerige heuristische exercitie van dit essay grotendeels achterwege kunnen blijven. De situatie is echter zo, dat we nog niet goed kunnen aangeven hoe we de oorzaak van de overheersing moeten noemen en bijgevolg is de term grondhouding in eerste instantie slechts

een richtingwijzer. We gaan op zoek naar het complex van factoren, waar het overheersinggedrag van de mens uit voortkomt en in dit aanvangsstadium noemen we dit complex de 'grondhouding' van de mens. In de loop van het verhaal zal blijken dat we in de grondhouding verschillende psychische en zelfs somatische elementen onderkennen. Zowel de graad van het bewustzijn als de fysiologische toestand van het zenuwstelsel maken deel uit van de grondhouding.

In de vorige paragraaf zijn we ingegaan op enkele kenmerken van de natuurwetenschap. In deze paragraaf richten we ons echter op de geesteswetenschap en onderscheiden daarin twee categorieën van theorieën, die de overheersing proberen te verklaren.

Eerst gaan we in op de categorie waarin de nadruk ligt op de historie van de filosofie en theologie. In de tweede categorie besteden we aandacht aan de verklaringen van de overheersing vanuit de sociale wetenschappen en de psychologie. Het blijkt uiteindelijk vooral de psychologie te zijn die de overheersing verklaart vanuit de innerlijke grondhouding van de individuele mens.

De historische verklaring staat sterk in het teken van een invloedrijk artikel van L.White in Science⁷. Daarin geeft hij onomwonden het christendom de schuld van de ecologische natuurontwrichting. Hij wijst daarbij op het Bijbelboek genesis 1-28, waarin de mens zou worden aangespoord de gehele natuur aan zich dienstbaar te maken door deze aan zich te onderwerpen. Als enig lichtpunt in de geschiedenis van het christendom wijst White op een belangrijke uitzondering en dat is de persoon van Franciscus van Assisi. We komen in het volgende hoofdstuk uitvoerig terug op Franciscus. White kreeg een omvangrijke response op zijn uitdagende artikel en thans kunnen we vaststellen, dat zijn publicatie min of meer het startpunt is geweest van een groot aantal theoretische studies, die zich richten op de relatie mens-natuur.

Deze studies richten zich vooral op wat de bijbel leert aangaande de rechten en plichten van de mens in zijn omgang met de natuur of schepping. Deze scheppingstheologische studies zijn ongetwijfeld een belangrijke verrijking van het christelijk denken over de natuur. Toch zullen wij in onze benadering weinig aandacht aan deze scheppingstheologie besteden. Dat komt vooral door het vasthouden aan de dualistische traditie van de scheppingstheologen. Zij richten zich doorgaans exclusief op de exegese van de Schrift en besteden geen aandacht aan de inhoud van de concrete God=natuurervaringen. Door zich geheel te beperken tot de Schrift (codex scriptum) wordt de eventuele openbaring in de schepping (codex vivus) geheel over het hoofd gezien. De eenzijdige gerichtheid op de Schrift en de ontkenning van de godservaring in de natuur is geheel in lijn met de 'arbeidsverdeling' tussen geesteswetenschap en natuurwetenschap. Deze vloeit voort uit het cartesians echtscheidingsverdrag tussen religie en wetenschap, maar dit dualisme willen wij in onze bijdrage juist overbruggen.

Daarvoor richten wij ons vooral op een andere lijn van historische studies over filosofie en theologie en wel een die zich op de organistische- in plaats van op de dualistische benadering richt.

In de lijn van het organistisch denken besteedt men juist wél aandacht aan de natuur en beschouwt deze als het werk van de Schepper die zich ook langs die weg aan de mens wil openbaren. We komen daardoor o.a. op het terrein van de natuurmystiek en de procestheologie. Franciscus van Assisi, Teilhard de Chardin, Whitehead en anderen maken het ons mogelijk de natuur als openbaring te zien en deze in verband te brengen met de nieuwe inzichten van de natuurwetenschap. Daarmee leggen zij een basis voor een toenadering van religie en natuurwetenschap, die ons kan helpen een

⁷ White, Science No.3767,1967.

alternatief te vinden voor het overheersingparadigma van Descartes. Tevens zou dit een toenadering van mens en natuur met zich mee kunnen brengen, zodat het herstel van de religieuze waarden en de verheffing van de natuur tegelijkertijd hun beslag krijgen.

Een 'nieuw verbond' tussen religie en wetenschap lijkt in de maak. Dat zou het einde betekenen van het kantiaanse twee-wereldenmodel, dat het westers denken eeuwenlang in een ijzeren greep heeft gehouden.

We komen nu toe aan de tweede categorie van wetenschappelijke theorievorming die de overheersing probeert te verklaren. Deze categorie bestaat uit sociale en psychologische theorieën. Aanvankelijk kwam de belangrijkste inbreng van de sociale wetenschap, maar later heeft de psychologie de overhand gekregen. Roszak is van mening dat de opkomst van de 'tegencultuur' begint met de omschakeling van de sociologische naar de psychologische verklaring van wat wij de vervreemdende en overheersende grondhouding hebben genoemd. Roszak ziet deze omschakeling gebeuren als de theorieën van Brown en Marcuse de maatschappijtheorieën ombuigen in de richting van de psychologie.

We zullen zien dat Marcuse en Brown aanzienlijk van elkaar verschillen in hun diagnose van de toestand, maar beiden benadrukken dat vervreemding in deze algemene betekenis primair psychisch is en niet sociaal. Niet het verschil in bezit dat bestaat tussen mensen van verschillende klassen, maar meer een ziekte, die geworteld is in alle mensen⁸. De psychische ziekte, waar Roszak het hier over heeft komt veel overeen met de overheersende grondhouding.

Brown is in menig opzicht een vertegenwoordiger van een nieuwe generatie denkers. Marcuse was in veel opzichten een der laatste grote denkers van de oude generatie van de Frankfurters.

Deze Frankfurters waren in de eerste plaats van oorsprong neomarxistisch en freudiaans georiënteerd. Marx verklaarde het bewustzijn vooral uit de structuur van het productieapparaat, maar de neomarxisten waren van mening dat de wijze van produceren ook grote invloed op het bewustzijn had. Voor hen was dus niet de arbeidsmarkt, maar de technologie het hoofdpunt van de aandacht.

Marcuse graaft dieper in de arbeidsvervreemding van de technologie en steunt sterk op Freud met zijn opvatting dat alle vervreemding verband moet houden met het menselijk onvermogen de dood in het leven te accepteren. Met behulp van het doodsinstinct verklaart Marcuse de vervreemding en de sociale overheersing. De natuuroverheersing wordt echter (voor het eerst?) uit het doodsinstinct verklaard door Brown.

In tegenstelling tot Marcuse gelooft Brown niet erg in het effect van nieuwe politieke systemen of regeringsmaatregelen. Volgens hem moeten we ons volledig richten op de transformatie van het individuele bewustzijn.

Deze transformatie moet volgens Brown tot doel hebben de doodsangst te overwinnen door de dood een erkende plaats in het leven te geven.

Aangezien de doodsangst gebaseerd is op de sterfelijkheid van het lichaam, pleit hij voor een 'wederopstanding van het lichaam'. Deze nadruk op het lichaam houdt in, dat Brown geen genoegen kan nemen met de gangbare kaders van de psychologie. Het transformatieproces dat hij beoogt mag niet enkel een kwestie zijn van bewustzijnsverandering; het proces moet behalve psychisch ook

⁸ Roszak, 87.

somatisch zijn. Hij ziet zich derhalve genoodzaakt door de gangbare dualistische terreinafbakening heen te breken en gaat op zoek naar denkrichtingen, die hem daarbij van dienst kunnen zijn. Brown toont daarbij grote interesse in: het organistisch procesdenken van Whitehead, de natuurmystiek van Boehme en het taoïstische mystiek empirisme en alchemie uit de studies van de sinoloog Needham⁹. Ook roept hij op tot een hernieuwd onderzoek naar de oude alchemistische wetenschapsbeoefening¹⁰.

Tevens blijkt hij zich bewust van de oriëntatie in de jungiaanse psychologie op deze richtingen. Aangezien hij, overigens terecht, deze psychologie verwijt de somatische kant te negeren schrijft hij Jung ook meteen af.¹¹ Vanuit zijn freudiaans denken misschien logisch. Waarschijnlijk is hij met deze afwijzing echter wat te snel geweest. Het lijkt erop dat hij in het laatste hoofdstuk van zijn boek 'Leven tegen Dood' in vogelvlucht enkele richtingen behandelt, die weliswaar perspectief bieden voor de transformatie van grondhouding, maar op het eerste gezicht niet de oplossing leveren, die hij gezocht heeft. Zijn kritiek en afwijzing zijn echter nauwelijks onderbouwd met evaluaties van de betrokken denkrichtingen.

We zullen in de volgende hoofdstukken op deze denkrichtingen ingaan en daarbij laten zien dat zij bij een nadere beschouwing veel meer te bieden hebben dan Brown in het slothoofdstuk van zijn studie aangeeft. Daarmee is overigens niet gezegd dat hij zich slechts oppervlakkig in deze terreinen zou hebben verdiept. Eerder is het zo dat vooral de inzichten van de nieuwe natuurwetenschap perspectief bieden aan het organistisch denken en deze nieuwe inzichten waren (hem) indertijd nog niet bekend.

⁹ Brown, 382.

¹⁰ Brown, 382.

¹¹ Brown, 381.

1.4 De theorie van Brown

We leggen in dit essay een verband tussen de verandering van overheersende grondhouding en de opvattingen over de persoonlijkheidsontwikkeling in enkele maatschappelijke en religieuze stromingen. De stromingen, die in de volgende hoofdstukken aan de orde komen zijn achtereenvolgens: de natuurmystiek, het ecofeminisme, het procesdenken, de alchemie en het Taoïsme.

In het werk van Brown komt een aantal aspecten van deze stromingen terloops ter sprake en aangezien zijn boek 'Leven tegen Dood' onze belangrijkste gids is voor de probleemdiagnose, gaan we eerst wat verder op deze aspecten in.

Alvorens de verschillende stromingen aan de orde te stellen, bekijken we op welke manier Brown de overheersing in verband brengt met de verandering van grondhouding. Zelf spreekt hij overigens liever over de transformatie van bewustzijn en denkt daarbij aan een nieuw stadium in de evolutie van de mensheid. Hij formuleert zijn doel aldus:

"Wij stellen ons echter tot doel de psychoanalyse opnieuw te vormen tot een meer omvattende algemene theorie aangaande de menselijke natuur, cultuur en geschiedenis, die het bewustzijn van de mensheid als geheel zich moet toeëigenen als een nieuw stadium in het historisch proces van de mens, die zichzelf begint te leren kennen."¹²

Vanuit de psychoanalytische theorie van Freud gaat Brown op zoek naar een meeromvattende theorie voor het menselijk bewustzijn. In het volgende hoofdstuk kunnen we instemmend bij dit streven aansluiten als we de natuurmysticus Teilhard de Chardin bespreken. Het hele denken van Teilhard baseert zich namelijk op de bewustzijnsevolutie, die zich voltrekt door een toenemende omvang en complexiteit van het zenuwstelsel.

Brown zelf beperkt zijn kijk op de mystiek tot de lichaamsmystiek en laat het werk van Teilhard onaangeroerd. Het veel gehoorde bezwaar tegen Teilhard's visie op de toekomstige ontwikkeling van het bewustzijn zal zeker niet door Brown gedeeld worden. Hij is net als Teilhard een voorstander van utopische speculaties en heeft daar ook zijn redenen voor: "Utopische speculaties... moeten weer in de mode komen. Ze zijn een manier om het geloof te bevestigen in de mogelijkheid problemen op te lossen, die momenteel onoplosbaar schijnen. Vandaag de dag is zelfs het overleven van de mensheid een utopische hoop."¹³

Brown ontleent zijn geloof in de mogelijkheid de problemen op te lossen niet, zoals Teilhard en veel andere organistische denkers, aan de evolutiebiologie, maar aan de psychoanalyse. Zijn verwachtingen daaromtrent zijn niet minder hooggespannen dan die van de evolutiedenkers: "Maar dankzij Freuds menselijkheid houdt de psychoanalyse tevens de mogelijkheid in dat het een nieuw en verheven stadium is in het menselijk bewustzijn als geheel en een oplossing voor de universele menselijke neurose."¹⁴

Teilhard ziet de natuurlijke evolutie van de kosmos als het substraat van de verheffing van het menselijk bewustzijn. Volgens hem is het allemaal daarom begonnen en blijft het ook daarop gericht. De evolutie stuurt aan op een verdere verlichting van het bewustzijn en het reflexief zelfbewustzijn. In deze bewustzijnsevolutie, door Teilhard de noögenese genoemd, emergeert het nieuwe bewustzijn uit de evolutie met dezelfde onverklaarbare vanzelfsprekendheid als waarmee de eerdere vormen van bewustzijn zijn ontstaan. De eschatologie van de christelijke theologie sluit bij hem

¹² Brown, 9.

¹³ Brown, 371.

¹⁴ Brown, 194.

direct aan bij zijn opvattingen over de natuurlijke evolutie. Het 'einde der tijden' betekent voor hem een verwezenlijking van het 'mystieke lichaam' waarover de bijbel spreekt. Dat mystieke lichaam zou het eindpunt van de noögenese betekenen, die al vanaf het begin der schepping als een doel in de natuurlijke evolutie ligt opgesloten. De mystieke vereniging van de mens met God is daarom voor Teilhard niet anders dan een individuele bijdrage aan de evolutie van de macrokosmos.

Brown ontwikkelt langs de lijnen van de psychoanalyse een soortgelijke bestemming voor het individu en voor de mensheid: "Voor de therapeuten en de humanitaire mens moet een filosofie van de geschiedenis de vorm aannemen van een eschatologie, waarbij de omstandigheden worden opgesomd waaronder de verlossing van de menselijke neurose mogelijk is. De mogelijkheid tot verlossing ligt in het opnieuw tot eenheid brengen van de tegengesteldheden op het laatst als Leven (Eros) en Dood."¹⁵

De psychoanalyticus ziet de menselijke problematiek als een collectieve neurose waarmee ieder mens gedurende zijn leven op de een of andere manier moet zien af te rekenen. Deze neurose is vooral geworteld in het besef dat het leven elk moment kwetsbaar is en in wezen steeds door de dood wordt bedreigd.

Teilhard ziet de 'oplossing' in de mystieke vereniging met het goddelijk mystieke lichaam. Daar ieder mensenleven een bijdrage hieraan kan leveren beschikt men in principe over een mystieke vorm van onsterfelijkheid. Ieders persoonlijke levenswerk betekent immers een kleine bijdrage aan het onsterfelijke mystieke lichaam dat door de noögenese wordt voortgebracht. De mens sterft niet maar diens individualiteit transformeert zich in een collectief onsterfelijk evolutiegebeuren.

Brown realiseert zich dat de mystiek, en ook soortgelijke oosterse stromingen als yoga en Taoïsme over middelen of technieken beschikken die met de neurose van het doodsinstant afrekenen. Hij besteedt daarom veel aandacht aan de overeenkomst tussen enerzijds de psychoanalytische therapie en anderzijds de wegen van mystiek en religie, die eveneens een remedie voor het doodsinstant lijken te hebben. Tegelijk verschaft Brown ons daarmee wat meer inzicht in de relatie tussen de overheersing en de potentiële oplossingsrichtingen.

In de eerste plaats geldt dat voor de éne gemeenschappelijke oorzaak van zowel de mensoverheersing als de natuuroverheersing: "Freud suggereert dat de agressie in de menselijke natuur de drang de natuur te overheersen en tevens de drang de mens te overheersen het resultaat is van het naar buiten richten van het doodsinstant, waarbij het verlangen om te sterven veranderd wordt in het verlangen om te doden, te vernietigen of te domineren."¹⁶

Er kan geen twijfel over bestaan dat Brown hier in essentie hetzelfde begrip 'overheersing' bedoelt als wat wij eerder aan Hegel ontleenden. Hij vervolgt namelijk bovengenoemd citaat met: "Hegel postuleert een transformatie van het bewustzijn van de dood in een strijd zich het leven van een ander menselijk wezen toe te eigenen met gevaar voor eigen leven: geschiedenis als klassenstrijd (de dialectiek van Heerser en Slaaf, in de terminologie van Hegel) is gebaseerd op een zich naar buiten wenden van de dood Het is niet het bewustzijn van de dood dat veranderd wordt in agressie, maar het onbewuste doodsinstant, ... dat naar buiten gericht wordt in de ontkenning van de natuur en andere mensen."¹⁷

Voor Hegel was de slavernij een kwaadaardige vorm van overheersing. Thans heeft de overheersing een andere vorm aangenomen, maar in wezen is er weinig veranderd; het doodsinstant is nog steeds

¹⁵ Brown, 110.

¹⁶ Brown, 129.

¹⁷ Brown, 129.

levensgevaarlijk. Brown doet daarover de volgende uitspraak: "Op dit moment van de geschiedenis moeten de vrienden van het levensinstinct ervoor waarschuwen, dat de overwinning van de dood geenszins onmogelijk is; het kwaadaardige doodsinstant kan de waterstofbommen loslaten."¹⁸

Brown gaat in zijn boek uitvoerig in op het onderscheid tussen het bewustzijn en het onbewuste doodsinstant. Het onbewuste doodsinstant is waar het uiteindelijk om gaat, want daaruit vloeit de overheersingdrang voort.

We moeten ons deze onbewuste drijfveer bewust worden om er iets tegen te kunnen ondernemen. Pas als dat lukt kan volgens Brown: 'de psychoanalyse een project worden om de menselijke cultuur te veranderen.'

Aangezien wij in hoofdstuk vijf uitvoerig op de psychologie van Jung ingaan, willen we op deze plaats even stilstaan bij de begrippen 'overdracht' en projectie', die Brown ter sprake brengt in verband met de taak van de psychoanalyse.

Volgens Brown is de omzetting van de psychoanalyse in een cultuurproject een oplossing van het vraagstuk van de overdracht. "De overdracht was noodzakelijk, omdat het onbewuste alleen bewust kan worden wanneer het getransformeerd wordt tot een waarneming van de dingen buiten ons en de waarneming buiten ons moest gebaseerd zijn op nieuw beleven en op werkelijke liefde (of haat). In meer technische termen: het onbewuste kan alleen bewust worden door middel van projectie op de wereld buiten ons. Net zoals de overdracht bestaat de menselijke cultuur ten einde de hinderlijke complexen te projecteren op de concrete werkelijkheid, waar zij gezien en overwonnen kunnen worden."¹⁹

In hoeverre de menselijke cultuur een projectie is laten we hier in het midden. Verderop zullen we afstand nemen van de neiging in de jungiaanse psychologie de religie en alchemie geheel vanuit de projectie te verklaren.

Waar het ons hier in eerste instantie om te doen is, is het gegeven dat de overwinning van de overheersing in feite in verband wordt gebracht met de waarneming van de omgeving. Zonder de concrete omgeving is het kennelijk niet mogelijk het onbewuste effectief in bewustzijn om te zetten en dat laatste is nodig om te kunnen afrekenen met het overheersing veroorzakende doodsinstant. Bij de individuatietheorie van Jung zullen we een uitvoerige bespreking wijden aan de bewustwording van het archetypisch (collectief) onbewuste. Op deze plaats moeten we echter reeds vaststellen dat ook vanuit de freudiaanse benadering, waarmee Brown steeds werkt, de transformatie van het onbewuste naar het bewustzijn noodzakelijk is. Enerzijds noodzakelijk om iets te doen aan de funeste werking van het doodsinstant en anderzijds omdat daarbij een beroep op de concrete omgeving onmisbaar is.

In wezen ligt hierin reeds de kern van wat we later in de alchemie als de 'correspondentia tussen innerlijk en uiterlijk' zullen leren kennen. Daarmee doelen we op de samenhang tussen het innerlijk geestelijk leven van de alchemist en de uiterlijke natuurprocessen waarmee hij in zijn opus werkt. Volgens Jung is het uiterlijke opus van de alchemist alleen maar een projectie van diens innerlijke transformatieproces en dat laatste is niet veel anders dan wat Brown ook aan Freud ontleent: "Het verdrongen onbewuste kan alleen bewust worden door getransformeerd te worden tot een waarneming van buitenaf, door te worden geprojecteerd..."

¹⁸ Brown, 373.

¹⁹ Brown, 192 en 185-186, over de rol van de waarneming tijdens de bewustwording van het onbewuste.

De verandering van binnen is, zo moeten we zowel bij Jung als Freud concluderen, niet mogelijk zonder de omweg langs de omgeving. In feite is daarmee een verband gelegd tussen het innerlijke geestelijke leven van de mens en de omgevingsnatuur.

Vanuit het dualistisch perspectief is dat verband bijzonder hinderlijk en mogelijk is het daarom ook zo moeilijk geweest voor de westerse wetenschap om het opnieuw te ontdekken. We zullen later dan ook verschillende kunstgrepen tegenkomen om de paradoxale ervaringen te redresseren in de dualistische traditie.

Toch moeten we er nu reeds op wijzen dat volgens de psychologische theorie een scheiding tussen geestelijke ontwikkeling en natuur niet mogelijk is.

Niet alleen de predualistische wetenschap van de alchemie heeft met dit uitgangspunt gewerkt, maar ook de natuurmystiek houdt in wezen vast aan het principe dat geestelijke ontwikkeling zonder gebruik van de omgevingsnatuur een stap terug is.

Alvorens verder op deze natuurmystiek in te gaan signaleren we dat Brown reeds wijst op de consequenties voor het wetenschapsparadigma. Hij realiseert zich dat de interactie tussen innerlijke bewustzijnstransformatie en omgevingswaarneming een aanslag betekent op de gangbare subject-object scheiding van de moderne wetenschap. Daarin herkent hij wat in de jaren twintig door Ferenczi: het 'utraquisme' werd genoemd. "Waar het in wezen om gaat is gezien door Ferenczi, die de term 'utraquisme' uitvond, om de vereiste combinatie aan te duiden van de analyse van het onderwerp en analyse van het voorwerp: 'Als de wetenschap werkelijk objectief wil blijven, moet deze afwisselend werken als zuivere psychologie en zuivere natuurwetenschap, en moet deze zowel onze innerlijke ervaringen verifiëren, als onze ervaringen van buitenaf door analogieën, vanuit beide gezichtspunten geselecteerd.... Ik heb dit het 'utraquisme' genoemd van alle waarlijk wetenschappelijk werk'."²⁰

Zonder de theorie van Brown zou dit essay de oplossingsrichtingen ook rechtstreeks op de overheersingproblematiek hebben kunnen enten. De overheersing is immers zo evident, dat ze weinig theorie behoeft om als probleemstelling dienst te kunnen doen. Afgezien van de verklarende functie heeft Brown's theorie in onze beschouwing echter ook nog een samenbindende functie. Deze laatste functie komt voort uit de éne verklarende factor die in alle oplossingsrichtingen een rol blijkt te spelen en dat is de factor van het doodsinstinct.

Het is steeds via deze factor dat er een samenhang blijkt te bestaan tussen ecofeminisme, natuurmystiek, procesdenken, alchemie en Taoïsme.

Om deze samenbindende functie van Brown's theorie goed tot zijn recht te laten komen stellen we de diverse stromingen reeds in deze inleiding kort aan de orde.

Als de studie van Brown dertig jaar later had plaats gevonden zou hij met zijn interactie tussen psychologie en natuurwetenschap hebben kunnen aansluiten bij een groot aantal studies over dit verband. De zwellende stroom literatuur over dit onderwerp baseert zich thans bij voorkeur op de bevindingen van de kwantumfysica en de chaoswetenschap, waarin het onmogelijke van de subject-object scheiding op verschillende manieren naar voren wordt gebracht. Het lijkt erop dat men inmiddels het werk van Brown in dat verband vergeten is. Ware dit niet zo geweest dan hadden

²⁰ Brown, 382.

anderen dan ik kunnen vaststellen dat het transformatieproces de subject-object scheiding in de natuurwetenschap vermag op te heffen.

Persoonlijk ben ik gedurende deze studie steeds meer in dit verband gaan geloven en ik heb de indruk gekregen dat de psychologie van het transformatieproces goed aansluit bij de inzichten van de nieuwe natuurwetenschap. Ook het omgekeerde lijkt me het geval. Veel vragen met betrekking tot de subject-object relatie in de nieuwe natuurwetenschap kunnen met behulp van de transformatiepsychologie in een nieuw perspectief geplaatst worden. We komen later uitvoerig op dit verband terug. Eerst vervolgen we deze inleiding en zullen hieronder de aansluiting laten zien tussen verschillende stromingen en de visie van Brown.

Natuurmystiek

Hoe dualistisch men in principe ook zou proberen te denken men komt er niet onderuit dat de menselijke geest afhankelijk is van het lichaam.

Deze afhankelijkheid blijkt in het bestaan van de angst voor de dood. Ook zij die in het eeuwig leven van de ziel geloven vrezen de dood, ook al gelooft men dat het 'slechts' de dood van het lichaam is. De gehechtheid aan het leven is een gehechtheid aan het lichaam.

Bijgevolg werkt de sterfelijkheid van het lichaam in de geest door als de angst voor de dood en deze angst brengt, veelal onbewust, tegenkrachten op gang die zich uiten in ons gedrag. Volgens de psychologische theorieën, die we hiervóór hebben besproken is het overheersinggedrag zo'n gevolg van het doodsinstinct. Brown realiseert zich dat deze theorie de vraag oproept naar een andere visie op het lichaam; en als de sterfelijkheidvisie zo'n rampzalige gevolgen heeft ligt het voor de hand dat die nieuwe visie in de richting gaat van de ónsterfelijkheid. Gelet op het algemene voorkomen van de lichamelijke dood kan zo'n 'onsterfelijkheid' uiteraard alleen maar gezocht worden in de richting van de transformatie naar een andere levensvorm/zijnsvorm. Brown volgt daarbij het bekende christelijke woordgebruik van 'de wederopstanding van het lichaam'. Deze 'wederopstanding' zou dus in beginsel elementen moeten bevatten waarmee het doodsinstinct kan worden bestreden. Brown zou graag zien dat de psychologie te rade gaat bij de christelijke theologie en de lichaamsmystiek om aldus een grondslag te vinden voor een effectieve therapie tegen het gevaarlijke doodsinstinct. "De tijd is gekomen om de christelijke theologen ... te vragen wat zij bedoelen met de wederopstanding van het lichaam en met het eeuwige leven. Is dit een belofte dat er na de dood sprake is van onsterfelijkheid? ...

Vast staat dat er onschatbare inzichten aanwezig zijn in de traditie van het christendom, inzichten, die moeten worden omgewerkt tot een systeem van praktische therapie, zoiets als de psychoanalyse, voordat zij gebruikt kunnen worden of zelfs duidelijk zijn."²¹

Is het misschien zo dat de religie de mens kan leren de aanvaarding van de lichamelijke dood te benaderen als een levensopdracht? De geestelijk volwassen mens zou tot het inzicht kunnen komen dat het lichaam is als een vrucht die gedurende het leven uitgroeit en rijpt door het zaad voort te brengen voor het leven van de volgende generatie. Het zaad dat niet wil rijpen en sterven kan geen nieuwe vrucht dragen. Het besef van de onsterfelijkheid reikt hier als het ware over de individuen heen en richt zich op de hogere levens van de hele soort. Later zullen we in de taoïstische religie de mens tegenkomen, die in zijn leven de onsterfelijkheid verwerft en daarbij de metafoor gebruikt van de zwangerschap. De transformatie van het bewustzijn wordt hier uitgebeeld als de groei van een

²¹ Brown, 375.

kindje in het ouderlichaam. Het kindje is dan een soort elixer tot onsterfelijkheid die in ons innerlijk geestelijk volwassen wordt en daarbij als het ware het lichaam, waarin het groeit, als substraat verbruikt.

In die zin zou ik Brown willen verstaan bij zijn interpretatie van de onsterfelijkheid in het christendom.

"Als wij ons een mens zonder verdringen kunnen voorstellen, een mens sterk genoeg om te leven en sterk genoeg om te sterven...

Maar tegelijkertijd zou zo'n mens een lichaam hebben ... In zo'n mens zou op aarde de mystieke hoop van het christendom in vervulling gaan, de wederopstanding van het lichaam, in een vorm, zoals Luther zei; vrij van dood en smerigheid ...

Maar de vrijheid van de dood zou de kracht zijn om te leven-en-sterven. Wat volmaakt is geworden, alles wat rijp is - wil sterven.

Met zo'n veranderd lichaam kan de menselijke ziel verzoend worden en kan het menselijk ich opnieuw worden wat het oorspronkelijk voorbestemd was te zijn ..."²²

Als Brown op zoek gaat naar de leringen van het christendom over de wederopstanding moet hij vaststellen dat de gangbare theologie weinig te bieden heeft voor zijn 'wederopstanding van het lichaam'. De kerkelijke dogma's ademen een sfeer van vijandigheid tegenover het lichaam.

De geest moet strijden tegen de zondige begeerten van het vlees en uiteindelijk zal het lichaam tot ontbinding overgaan op het moment dat de ziel triomfantelijk ten hemel stijgt.

Als Brown verder zoekt in het, wat verborgen gedachtegoed, van het christendom komt hij via de mystiek bij de lichaamsmystiek en daar vindt hij tenslotte iets van zijn gading en concludeert: "Zo bezien is de psychoanalyse de erfgenaam van een mystieke traditie die bevestigd moet worden.

Naar het idee van het algemene publiek wordt het mysticisme geïdentificeerd met de vlucht uit de materiële wereld en uit het leven

Maar er bestaat in de westerse traditie een ander soort mysticisme, dat het Dionysische of lichaam-mysticisme genoemd kan worden, dat verbonden blijft met het leven, dat het lichaam is, en dit poogt te transformeren en vervolmaken. Het westerse lichaam-mysticisme - een traditie die hoognodig aan een nieuw onderzoek onderworpen moet worden...."²³

Brown beschouwt de psychoanalyse als een erfgenaam van de mystieke traditie, omdat er via Hegel een historische verwantschap tussen het denken van Freud en de mysticus Jacob Boehme blijkt te bestaan. Om een goede erfgenaam te worden zou de psychoanalyse echter ook Boehme's visie op het lichaam moeten overnemen en dat is tot op heden beslist niet het geval geweest. Tegelijk zou de psychoanalyse van deze mystiek het idee moeten overnemen dat de mens 'volmaakt' en gezond kan worden en daarmee de weg opgaat van een overwinning op de neurose. "De psychoanalyse aanvaardt de dood van het lichaam; maar de psychoanalyse heeft iets te leren van het lichaam-mysticisme, het westerse en het oosterse, zelfs ver uitgaande boven de rijkdom aan psychoanalytische inzichten, daarin vervat. Want deze mystici nemen de mogelijkheid dat de mens volmaakt kan worden serieus, wat bij de traditionele psychoanalyse niet het geval is, en bovendien nemen zij de hoop serieus, dat er een uitweg uit de menselijke neurose gevonden kan worden, zodat de eenvoudige gezondheid, die dieren genieten, maar de mens niet, bereikt kan worden."²⁴

Het levenswerk van de mens is in veel religies van grote beschavingen gericht geweest op het

²² Brown, 354.

²³ Brown, 376-377.

²⁴ Brown, 378.

overwinnen van het doodsinstinct. Ook thans zou dit nog steeds moeten gelden want, zegt Brown, beschaving is een vorm van de dood te overwinnen. "Maar blijven bestaan betekent de dood overwinnen. Beschaving is een poging de dood te overwinnen ... Het doodsinstinct is de kern van de menselijke neurose ... Het niet kunnen aanvaarden van de dood geeft het doodsinstinct zijn bij uitstek menselijke en bij uitstek ziekelijke vorm."²⁵

Brown spreekt de overtuiging uit dat ook onze cultuur er niet om heen kan het doodsinstinct te bestrijden met haar tegenpool: het levensinstinct. De terugkeer van het leven in ons lichaam is volgens hem het doel van de geschiedenis en van de technologische vooruitgang. Hij formuleert het aldus: "Cultuur vindt zijn oorsprong in de ontkenning van het leven en het lichaam en de onmogelijkheid het leven in het lichaam te ontkennen is wat van alle culturen onstabiele scheidingen maakt van het levensinstinct en doodsinstinct. Hieruit volgt dat het het verborgen doel van de geschiedenis is het leven in het lichaam terug te vinden, in die zin dat de terugkeer van leven in het lichaam een einde zou maken aan het dynamische verstoorde evenwicht

Het verborgen doel van de technologische vooruitgang is de ontdekking en de herontdekking van het menselijk lichaam. Hieruit volgt, dat wat wij historische vooruitgang noemen of hogere beschaving een groei betekent op het domein van het doodsinstinct ten koste van het levensinstinct."²⁶

Met deze visie op de cultuur en de technische vooruitgang maakt Brown duidelijk dat de wederopstanding van het lichaam een kwestie van erop of eronder, van leven of dood, is geworden. Dit betekent dat zijn visie een doemdenken is, indien het niet in staat zou zijn een hoopgevende oplossingsrichting aan te geven. In zekere zin hebben zijn critici gelijk die hem verwijten weinig méér aan oplossingen aan te bieden dan enkele rudimentaire stromingen in de westerse cultuur aangevuld met weinig uitgewerkte verwijzingen naar andere culturen.

Wij hopen in de volgende hoofdstukken te laten zien dat er veel meer in deze stromingen zit dan tot dusverre werd aangenomen. Een goed voorbeeld van een hoopgevende stroming is het ecofeminisme. Overigens is dit een richting die Brown zelf niet heeft voorzien.

Ecofeminisme

Een van de aanknopingspunten voor een oplossing van het overheersende doodsinstinct is gelegen in de opvoeding.

We zullen in hoofdstuk drie uitvoerig stilstaan bij de ecofeministische theorie van Dorothy Dinnerstein. In deze theorie maakt zij voornamelijk gebruik van de analyse van Brown en stelt op basis daarvan voor door middel van een andere organisatie van de opvoeding de overheersende grondhouding (van de man) te bestrijden.

Aangezien Dinnerstein's opvatting eertijds veel aandacht trok lijkt het ons belangrijk reeds in te gaan op de positie van de opvoeding in de theorie van Brown. Op die manier wordt de verwevenheid van het ecofeminisme met de andere oplossingsrichting beter zichtbaar.

Veel psychologische theorieën verklaren de menselijke problemen vanuit gebeurtenissen in de eerste levensjaren. Freud, en dus ook Brown, zijn geen uitzonderingen op deze regel. Eerder het tegendeel; Brown is ervan overtuigd dat de gezinsopvoeding een invloedrijke bron van de menselijke neurose moet zijn. "Dezelfde instincten die alle leven vormen brengen ook het menselijk gezin voort. De ouder-kind relatie, die de kern uitmaakt van het gezin, vestigt een nieuwe modus van de onderling afhankelijke vereniging die de essentie van het leven is en brengt tegelijkertijd een nieuwe

²⁵ Brown, 345.

²⁶ Brown, 361.

modus van individuele onafhankelijkheid teweeg die de essentie van de dood is. Het menselijk gezin is de schepping van een intenser wijze van liefhebben, en schept een intensere modus dood."²⁷

In de eerste levensjaren van het kind spelen zich allerlei gebeurtenissen af waarvan we ons zodra we de gevolgen ervan ondervinden, niets meer herinneren. Daarom lijken dit soort psychologische verklaringen voor buitenstaanders op het eerste gezicht vaak nogal ver gezocht en weinig aannemelijk. Toch is in de loop der ontwikkeling van de psychologie 'vast' komen staan dat juist ervaringen die we ons niet herinneren in het onbewuste wel degelijk actief blijven en bij tijd en wijle zelfs grote invloed op het gedrag uitoefenen.

In geval van de overheersingstheorie zijn het met name de ervaringen van de scheiding ouder-kind die een grote uitwerking hebben. "Al deze scheidingen worden ervaren als een dreiging van de dood Angst is een reactie op ervaringen van scheiding, individualiteit en dood. Het prototype van psychische trauma's, de ervaring dat men de moeder wil maar niet kan vinden, is een ervaring van psychische scheiding... Het komt omdat het kind zóveel van de moeder houdt, dat het de scheiding van de moeder voelt als dood. Dientengevolge worden geboorte en dood, die op het biologische vlak maar eenmaal worden ervaren, op het vlak van de menselijke psyche zonder onderbreking ervaren"²⁸

Later zullen we zien dat Dinnerstein de eerste aanleg van onze natuurhouding verbindt met de relatie ouder-kind in de jeugdijaren. Brown gaat het in eerste instantie echter om de overheersingdrang in het algemeen en hij verbindt deze andermaal met Freud en Hegel. "Freud grijpt terug naar het niveau waar sociale en natuurlijke instituten waarlijk verbonden zijn en werpt de vraag op hoe het psychische dynamisme, inherent aan het menselijk gezin, te zijner tijd de tegenstelling tussen Meester en Slaaf en het instituut van de staat zou kunnen produceren."²⁹ Door te stellen dat de overheersingdrang en het doodsinstinct geworteld zijn in de jonge kinderjaren werpt Brown in feite de vraag op hoe een opvoeding eruit zou moeten zien, waarin de ouder-kind scheiding niet deze funeste gevolgen heeft. Voor de beantwoording van deze vraag doet hij een beroep op de tegenstelling mannelijk-vrouwelijk en brengt de overheersingdrang in verband met de mannelijke grondhouding. Het alternatief voor de mannelijke overheersing wordt vervolgens gezocht in het androgyne of hermafroditische ideaal dat onder meer in de lichaamsmystiek van Boehme voorkomt.

"Op het diepste peil weerspiegelt het androgyne of hermafroditische ideaal van het onbewuste de aspiratie van het menselijk lichaam de dualismen te overwinnen, die de neurose ervan uitmaken, om tenslotte eros en het doodsinstinct te herenigen. Zoals Freuds gebruik van de mythe van de oorspronkelijke hermafrodiet of androgyn aantoont, is de psychoanalyse, geïnterpreteerd als een verschijnsel in de geschiedenis van het menselijk denken, slechts een interpretatie van de dromen van het mysticisme. In het Westen is Genesis 1:27 'God schiep de mens naar zijn eigen beeld ... hij schiep hen man en vrouw' ... geïnterpreteerd door het kabbalistische mysticisme als zou daarin de androgyne natuur van God en van de menselijke volmaaktheid voor de zondeval opgesloten liggen. Van het kabbalisme ging deze opvatting over in het christelijk mysticisme van Boehme ..."³⁰

²⁷ Brown, 143.

²⁸ Brown, 144-145.

²⁹ Brown, 157.

³⁰ Brown, 165-166.

Verderop gaan we uitvoeriger in op het streven naar androgynie dat door de eeuwen heen in verschillende culturen werd gepraktiseerd. Het moge duidelijk zijn dat het feministisch streven naar de opwaardering van het vrouwelijke als tegenwicht tegen de eenzijdige mannelijke overheersingdrang direct bij de androgynie aansluit en daarmee in dat bepaalde opzicht eenzelfde doel beoogt als de natuurmystiek.

Het streven naar androgynie blijkt zich trouwens niet tot het feminisme en de mystiek te beperken. Ook in de alchemie en in het Taoïsme zullen we de opwaardering van het vrouwelijke tegenkomen en wel als een voorwaarde voor het welslagen van het transformatieproces.

Alchemie

Vanuit een oppervlakkige kennis van de alchemie is niet veel uitleg nodig om een verband te leggen met de theorie van Brown.

Veelal weet de buitenstaander niet anders of een alchemist is een esoterische hobbyist, die met behulp van oude ideeën over de chemie een elixer probeert te maken, die hem de vermeende onsterfelijkheid zal bezorgen. Vanuit zo'n opvatting over de alchemie is het niet moeilijk een verband met de theorie van Brown te leggen. Deze theorie beweert immers dat het levenswerk van de mens is geïnspireerd door het streven een oplossing te vinden voor de dreigende sterfelijkheid. Het alchemistisch streven naar onsterfelijkheid lijkt geheel hiermee in overeenstemming.

Brown volgt deze voor de hand liggende ingang echter niet en kan dat ook niet zolang hij geheel op het spoor van de geesteswetenschap blijft zitten. In Jung's psychologische uitleg van de alchemie zullen we verderop een soortgelijk probleem aantreffen.

Brown ziet de alchemie als een interessant terrein voor het onderzoek naar een non-dualistisch paradigma voor de wetenschap. Dat onderzoek sluit volgens hem aan bij het organistisch denken van Whitehead en Needham (die we hierna nog tegenkomen bij respectievelijk het procesdenken en het Taoïsme).

"Vanuit dit gezichtspunt zou men kunnen zeggen, dat de alchemie de laatste poging is geweest van de westerse mens om een wetenschap te produceren, gebaseerd op een erotische werkelijkheidszin. En omgekeerd is de moderne wetenschap, zoals deze door Whitehead beoordeeld wordt, een aspect van een totale cultuursituatie die beschreven kan worden als de heerschappij van de dood-in-het-leven."³¹

Evenmin als in geval van de geschiedschrijving over de lichaamsmystiek heeft Brown vertrouwen in de bestaande opvattingen over de alchemie en daarom pleit hij in dit geval ook voor een héronderzoek van de westerse alchemistische traditie. Hij maakt nergens duidelijk wat precies het misleidende element in de gangbare studies is en evenmin weten we waarop zijn persoonlijke afwijzing precies gebaseerd is. Misschien is zijn positie het beste duidelijk te maken als we aansluiten bij zijn eerder genoemde opvatting over het werk van Ferenczi.

In het utraquisme van Ferenczi wordt het innerlijk leven met de uiterlijke natuur in verband gebracht en dat zou voor de wetenschappelijke methode inhouden dat elke analyse van het voorwerp (object) verbonden moet zijn met een analyse van het onderwerp (subject). "Ferenczi zag de psychoanalyse als een veel betekenende stap vooruit in de algemene wetenschappelijke methodologie, een stap die hij omschreef als 'een terugkeer tot op zekere hoogte tot de methoden van de oude animistische

³¹ Brown, 384.

wetenschap' en 'het opnieuw tot stand komen van een animisme, dat niet langer antropomorfisch (is en) zodoende werd de psychologie bevrijd van antropocentrisme'. ... 'Door de psychoanalyse werd de menselijke psychische activiteit evenwel ontleed, nagegaan tot de plaats waar het psychische en fysische elkaar raakten, tot aan de instincten en zodoende werd de psychologie bevrijd van antropocentrisme, waarna de psychoanalyse dit gezuiverde animisme pas durfde te evalueren in termen van de biologie'.. "³²

We zullen in hoofdstuk vijf met behulp van de psychologie van Jung dieper op de alchemie ingaan en een grote overeenkomst vaststellen tussen het transformatieproces van de natuurmysticus en het opus van de alchemist. Het belang van de alchemie voor een paradigma, dat de cartesiaanse scheiding van geest en materie kan overbruggen, wordt daarbij conform de verwachtingen van Brown bevestigd en zelfs versterkt.

Taoïsme en Procesdenken

Het is opvallend dat Brown in zijn zoektocht naar een oplossing voor het vernietigende doodsinstinct twee namen meestal in één adem noemt. Dat zijn Whitehead en Needham. De eerste is de grondlegger van wat we tegenwoordig het 'procesdenken' noemen ³³. Zelf spreekt Whitehead over 'de filosofie van het organisme' en Brown volgt hem daarin. Het denken van Whitehead is diep geworteld in de natuurkunde van Maxwell, Einstein en Heisenberg, maar de natuurwetenschap is voor Brown een gesloten boek en hij beziet de filosofie van Whitehead vanuit de psychoanalyse. Aangezien Needham in zijn werk grote bewondering voor Whiteheads natuurvisie en filosofie toont, scheert Brown de twee organistische denkers min of meer over dezelfde kam. Voor wat betreft hun natuurvisie is dit terecht. Het werkterrein van de twee is echter totaal verschillend. Needham is meestentijds bezig geweest met de ontsluiting van historische werken over de Chinese wetenschap; maar Whitehead hield zich tot zijn zestigste jaar voornamelijk bezig met de wiskundige kant van de natuurkunde. Whitehead was de eerste filosoof die de nieuwe natuurinzichten van de relativiteitstheorie en de kwantummechanica doortrok naar de natuurfilosofie. Op basis van deze nieuwe natuurkunde kwam hij tot een geheel nieuwe visie op de werkelijkheid. Een halve eeuw later kwamen meer natuurwetenschappers tot hetzelfde inzicht en de laatste jaren verschijnen er met grote regelmaat boeken over de 'kosmologische implicaties' van de nieuwe natuurkunde. Whitehead zag als eerste filosoof in dat de nieuwe natuurkunde het einde zou inluiden van het mechanistisch denken dat sedert Newton onze wetenschap stevig in de greep heeft. Hij stelde tegenover het mechanistisch wereldbeeld zijn 'filosofie van het organisme'.

Needham was al in een vroeg stadium bekend met het werk van Whitehead en die kennis bleek later een waardevol bruggenhoofd voor de overbrugging van het oosterse en het westerse denken te worden.

Needham stelde een grote overeenkomst vast tussen de natuurvisie van het oude Chinese denken en het organistisch denken van Whitehead. Daarmee was in wezen reeds een koppeling gelegd tussen de nieuwe natuurkunde, waar Whitehead vanuit ging, en de oude Chinese wetenschap.

³² Brown, 383.

³³ Whitehead heeft dit woord overigens nooit zelf gekozen. Het is door zijn volgelingen bedacht (Loomer als eerste).

Decennia later richt menig westers natuurkundige zich op het Taoïsme (bijv. Capra, Bohm, e.a.) en stelt ook iets van zo' overeenkomst vast. Veelal blijkt men dan geen aandacht meer te besteden aan het pionierswerk dat Needham met behulp van Whitehead's benadering reeds heeft verricht. Op zichzelf is dit niet zo'n probleem, ware het niet dat men daarmee een goed framework en hoofdlijnen van overeenkomst over het hoofd ziet.

Brown heeft ingezien dat Needham en Whitehead, ondanks de grote verschillen in bronnen en uitgangspunten, met hun organistisch denken een basis leggen voor een alternatief van het dualistisch-mechanistisch denken, dat de westerse wetenschap sedert de 17-de eeuw in een ijzeren greep lijkt te hebben.

Voor onze opzet is de opvatting van Brown over deze twee organistische denkers vooral interessant omdat hij hun werk een plaats toekent in zijn psychoanalytische theorie. Daarmee wordt een koppeling gelegd tussen het organistisch denken en de theorie die de overheersing verklaart. Whitehead heeft zelf ook wel in de richting van de psychoanalyse gekeken³⁴, maar kwam niet toe aan de grondige analyse die we bij Brown aantreffen.

Door de koppeling met de theorie van Brown worden het procesdenken en het Taoïsme ook in verband gebracht met de andere oplossingsrichtingen van de overheersing en dat zal een wederzijdse versterking blijken op te leveren.

Needhams interesse in de natuurmystiek (door Brown lichaam-mystiek genoemd) is derhalve niet alleen van belang voor de mystiek en de psychologie maar ook voor de moderne wetenschapsfilosofie. "Door Joseph Needhams belangstelling voor wat wij het lichaam-mysticisme genoemd hebben, worden wij herinnerd aan het feit, dat de wederopstanding van het lichaam niet alleen door de psychoanalyse, het mysticisme en de dichtkunst op de agenda is gezet, maar ook door de filosofische beoordeling van de moderne wetenschap..."³⁵

Brown is ervan overtuigd dat de moderne wetenschap aanhoudend bijdraagt aan de continuering van de overheersing. "Zoals de moderne beschaving Eros meedogenloos uit de cultuur elimineert, zo ontdoet de moderne wetenschap even meedogenloos onze mening over de wereld en over onszelf van alle mystiek. Door af te rekenen met onze oude liefdes worden zowel het realiteitsprincipe als het doodsinstinct gediend door de moderne wetenschap."³⁶

³⁴ Whitehead, PR 32.

³⁵ Brown, 381.

³⁶ Brown, 368.